

## Offerkällor och trefaldighetskällor

af

Ant. Flentzberg.

*Sammanfattning och reflektioner.*

(Forts. från sid. 84).

Sedan jag sid. 65 ff. redogjort för materialet, hafva vi att ur den af de lokala förhållandena färgade mångfalden söka uttaga det gemensamma och väsentliga.

Hvad då först angår de egenskaper, som förläna en källa rang af trefaldighetskälla, så är loppet mot norr ett oeftergifligt villkor och det egentligen konstitutiva. Visserligen angifvas ett par källor med annat lopp tillhöra samma kategori; men måste dessa, såsom jag påvisat, upphöjts till denna värdighet först i en senare tid, hvars omdöme ej kan tillerkännas vitsord angående den ursprungliga karaktären af trefaldighetskällorna. Å andra sidan har åtminstone den högst skattade trefaldighetskällan i Selebo härad icke nu sitt lopp åt norr; men jag har på samma gång påpekat, att det med all sannolikhet varit nordligt, samt att befolkningen ännu i dag emot kompassens vittnesbörd kategoriskt förklarar: »Hon rinner åt norr.» Denna omständighet blir således ett ytterligare bevis för, att våra afhandlade källors förnämsta karaktäristikum är att rinna *åt norr*.

Är då icke järnhalten en lika karaktäristisk egenskap? Detta synes icke vara händelsen. En stor del af våra s. k. trefaldighetskällor äro järnhaltiga, men visst icke alla, och särskildt ej ett par



af dem, som stått högst i anseende, såsom Fröjdeborgs och Svingarns. Detta visar, att järnhalten åtminstone icke ursprungligen varit något väsentligt villkor.

Tänka vi därefter på, *huru akten vid källan försiggick*, finna vi:

*att källan synnerligen till sin stora dag rengjordes* (obs. sopningen vid Viggebykällan och den på förmiddagen före drickningen så ringa vatten ägande Svingarnskällan!);

*att källan till trefaldighetsaftonen kläddes med ris, blommor och löfruskor*, hvarvid särskildt torde vara att bemärka de löfruskor, hvilka både vid Oxhagskällan, Fröjdeborgs och Svingarns källor sattes utefter rännilen;

*att alla drucko hälsa för det året*;

*att de kränka smorde sig med källans lera och tvådde sig med dess vatten eller hälst badade sig*, ja, »tumlade sig» i vattnet;

*att man offrade i källan eller åt källan*, hvar och en efter råd och lägenhet, till exempel mynt, ringar, små träkors, hvarvid man för öfrigt nog har rätt att anse ej blott blommorna, riset, löfvet utan äfven slanten till gumman vid källan såsom offergärd, liksom de kvarlämnade kryckorna och de i brunnshuset uppsatta minnestaflorna måste betraktas som offer åt källan och dess gudamakt;

*att vid källan var fest med måltid på backslutningen där invid och dans i närbelägna lunden eller i senare tid på en loge i grannskapet.*

Hvad dagen angår, var den öfverallt trefaldighetsaftonen, och synes den heliga, verkningsfulla stunden hafva varit »solgången».

Hvilka *slutsatser* kunna vi då draga ur detta så ordnade material som angår våra trefaldighetskällor? — Det bör icke falla sig svårt att genom alla dessa plägseder från fjärmare eller närmaste tid se *en ursprungligen hednisk kultakt* omkring den heliga, hälsobringande källan skymta fram. Här anropas och bringas offer åt *lifvets och lifskraftens gudamakt*, hvilken ju måste vara densamma som *alstringskraftens och växtlighetens*. Man offrar silfver och guld, om man så hafva kan, men annars af gudomens egna gåfvor, löf och blommor, man sjunger, spelar och dansar för att göra äfven guden glad och bevågen mot de hjälpsökande. Men icke nog med att man gifver



sina gåfvor — man vill själf med hela sin kropp komma i den innerligaste beröring med det gudomliga, i det att man till och med vältrar sig i den heliga gyttnan och vattnet, på det att den gudomliga kraften desto mäktigare skall utöfva sin hälsobringande inverkan. Handlingen synes alltså vara *både en offerhandling och sakramental handling på hedniskt vis.*

Men är handlingen att betrakta såsom ursprungligt hedniskt offer och sakrament, hafva vi då också att se *i källan ett lefvande väsen?* Visserligen betraktade hedningen henne som lefvande, såsom ägande lif; eljest hade hon icke kunnat meddela det åt honom. För juden, hvilken kände den, som skapat källan, steg en ängel emellanåt ned i källan och satte vattnet i rörelse såsom vid Betesda; för nordbon blef källan ett lefvande, mäktigt väsen, åt hvilket han för att göra det sig bevåget frambar offer.

På tal om källan såsom ett lefvande väsen eller om ett lefvande väsen såsom boende i henne, må jag nämna om en reminiscens af detta hedniska, fornnordiska åskådningssätt beträffande särskildt hälsokällorna. — Vi känna Porla såsom en framstående hälsokälla sedan gammalt. En egendomlighet hos densamma är, att med gas fyllda bubblor oupphörligt stiga upp till dess yta. Folket i trakten säger om detta: »*Anden* går bort ur vattnet.» Kan man erhålla något påtagligare vittnesbörd om folktrons öfvertygelse, att en ande bor i den kraftiga, underbara källan?

Men bodde i offerkällan ett lefvande väsen, *hvilket* af våra till namnet kända fornnordiska gudomsväsen hafva vi härvid måne att tänka på? Närmast synes mig att tänka på *Frö* och hans kvinnliga komplement *Fröja*, båda ätteläggare af *Njord* eller *Nerthus*, den moderliga, alstrande och själf med lifskraft mättade jorden. Årstiden, löfvet, blommorna och källan synas mig gemensamt visa hän mot denna gudamakt: våren var ju en passande årstid att anropa växtkraften och det friska lifvets gudinna; blommorna och det nyutspruckna löfvet voro ju hennes egna gåfvor, och enligt litterära vittnesbörd från hedendomens egen tid bragtes offerna åt denna gud genom dränkning.

Ur jordens, ur *Nerthus'* sköte spirade gräs och blommor, åkerns säd och träden med sin frukt, men kring *källan* blommade allt rikast — väl



därför att lifskraften i källflödet *sprudlade* fram, omedelbart och ymnigt. Och man *kände* ju för öfrigt dess upplifvande verkan, om man törstig och matt drack af dess vatten eller badade däri. Alltså: här var platsen att dyrka guden och mottaga hans gåfvor! Se här några iakttagelser, som kunnat gifva upphof till en Frökult vid källorna i allmänhet och särskildt i vårtiden.

Härmed förnekas dock icke, att andra källor kunnat stå i förbindelse med andra gudars offerställen, till exempel i och för en reningsceremoni, eller möjligtvis en annan gud än Frö kunnat hafva sin helgedom i närheten af en åt honom vigd källa, såsom ju känt är, att den stora nordiska gudatriaden Oden, Tor och Fröj dyrkades i Uppsala.

Hvad jag ofvan anført utgöres af indicier hämtade från Frökultens allmänna art, hvilka jag sammanställt med kulten specielt vid våra s. k. trefaldighetskällor. Men af synnerligt intresse skulle vara, om dessutom, såsom vore att vänta, några ortnamn inom vårt afhandlade område eller någon lokal tradition kunde gifva fingervisning i något hänseende.

Hvad källnamnen angår, hyser jag den meningen, att namnet på den förnämsta källan å Selaön, Fröjdeborgs källa, sannolikt har mytologisk innebörd, liksom jag redan förut fäst uppmärksamheten vid, att namnet Fröjdeborg dominerar öfverallt på denna plats: Fröjdeborgs hage, Fröjdeborgs kulle, Fröjdeborgs kyrka, samt ber att få hänvisa till hvad jag i öfrigt yttrat om dessa fornlämningar. Det måste ligga något särskildt i detta namns framskjutna ställning på denna plats. Antagandet, att källan varit helgad åt Fröja, må därföre ej synas för djärft. Ty det är ingen enastående företeelse, att det katolska prästerskapet genom namnförändringar eller andra qvasi fromma manipulationer sökte dels förtaga det anstötliga i en vid viss plats fästad hednakult, dels tillförsäkra den under dess hägn omflyttade helgedomen samma vördnad, dyrkan och offer som tillföre. Så kunna vi påminna oss det i sådant syfte vid Svingarnskällan resta krusifixet samt källans namnförändring dels till Korskällan, dels till St Sigfrids källa.



Hvad Selaön angår skulle vi kunna tala en del om hammar-guden Tors förvandling till St Olof med yxan, åt hvilket helgon Ytter-Selö kyrka är helgad. Att uti samma helgedom inflytta Frö-dyrkan från den närbelägna Viggeby källa lät sig ju icke göra, ja, icke ens att vid den kyrkan närliggande källan fästa nämnda kult emedan den källan olyckligtvis icke rann åt norr.

Vi hafva påpekat, att våra afhandlade offerkällor i en senare tid fingo *benämningen trefaldighetskällor*, men icke talat något om orsaken till just detta namn. — Så framt vi äro af åsikten, att denna källkult har vuxit upp ur hedniska rötter, hvartill domkapitelsproto-kollet i Uppsala så afgörande stämplat den, så har den ju först och främst intet att göra med den kristna trefaldighetshögtiden. Hela sambandet med denna är väl endast, att den ursprungligt hedniska högtiden inföll samtidigt eller ungefär samtidigt med trefaldighets-dagen samt möjligen såsom denna var en rörlig högtid, beroende på solstånd och månens omlopp. Det katolska prästerskapet hade säker-ligen icke heller något emot att gifva ett kristligt klingande namn åt en sed, som det ej förmådde afskaffa; den heliga trefaldigheten fick ju på detta sätt något af den vördnad som ursprungligen ägna-des en hednisk makt.

Att icke alla *heliga* källor äro offer- eller trefaldighetskällor, hafva vi funnit vid vår undersökning inom Selebo härad; vi påminna härvid om den St Olofs källa, som aldrig blef någon trefaldighetskälla, och hvari veterligen ej heller offer nedlagts. — Huruvida alla under hednatid i Sverige såsom heliga ansedda källor haft sitt lopp åt norr samt sålunda kunnat användas som trefaldighetskällor låter sig icke bestämma genom en undersökning enbart inom ett härad. Ehuru i Selebo inga dylika källor åtminstone nu tyckas vara kända, håller jag dock för sannolikt, att sådana källor annorstädes finnas, hvilka fått mottaga offer, såsom man ju vet, att offer nedlagts både i sjöar och vattenfyllda hålor i bergen, hvadan vattnet ej nödvändigt synes be-höft vara rinnande för att blifva föremål för dyrkan.

Offerkälla och trefaldighetskälla synas sålunda icke vara iden-tiska begrepp; men lika visst är, att allmogen inom Selebo härad icke gör någon åtskillnad mellan dem samt att i denna bygd namnet



»trefaldighetskälla» är det nästan uteslutande använda namnet på källor af här afhandlade slag.

Kommer så ytterligare frågan om orsaken till källhögtidens infallande i maj eller juni. Svaret torde böra gå i följande riktning: vid denna tid af året hafva naturens alla goda alstrande makter stått upp till nytt lif; de lösta vattnen strömma och källorna svälla, liksom hela naturen lifvas; nu är tiden för Fröjas dyrkan, tiden att anropa växtlighets- och lifsguden om gunst och hjälp.

Ännu en fråga återstår emellertid att besvara, och detta kanske den svåraste: *hvarför måste våra här afhandlade källor rinna åt norr?* Ty de göra eller hafva gjort det alla med undantag af de tvänne vid Löfnäs och Ekebyvik, hvilkas vittnesmål i denna sak jag dock på goda grunder trott mig böra jäfva. Loppet mot norr står alltså fast såsom en väsentlig egenskap. Men hvad betydelse äger den? — Jag har tänkt mig saken sålunda. Nordbon lefde i ett hårdt klimat, värst dock när nordanvinden om vintern brusade fram. Vi känna af erfarenhet, huru lemmarna blifva styfva och kanske värkande under vinterdagarna. Men kylan och med den ohälsan komma företrädesvis från norr, alla andra vindar äro blidare. I norr var också enligt urtidens tro dödsriket beläget; och sjukdomen måste anses såsom dödens begynnelse. Vi må fasthålla denna tanke: *sjukdom kommer i allmänhet från norr*, där är den maktens hemvist. — Nutidens läkarevetenskap har funnit, att den gamla åsikten om, att sjukdom är något som trängt sig in i kroppen, ofta är rama sanningen, ehuru nutiden talar om bakterier, under det urtiden menade det onda bero på onda makter, som kommit in i människan. Botemedlet måste bestå i att aflägsna dem med lämpor, bjuda dem med godo eller ondo draga sig tillbaka öfver gränsen. Ett enkelt sätt var att i kroppen öppna en dörr och bjuda fienden gå ut däri-genom. Hade det onda sin plats i hufvudet, så öppnade man försiktigt ett hål på hufvudskålen (i vårt land har man under senare år gjort flera fynd af trepanerade hufvudskålar); eller man öppnade åder en gång om året, för att »ond blod skulle rinna ut» eller »drifvas ut», och »den var tjock och svart»; eller man anlade en »fontanell» i



samma syfte. Men ett annat sätt att frigöra sig från det onda var att använda en hälsobringande källas vatten: genom drickning tog man lifsvattnet in i kroppen, där det ju borde utöfva en välgörande verkan mot alla döds- och sjukdomselement; eller man lagade, att kroppen vardt ordentligt rensköld från allt ondt som häftat sig vid den, och på det att det helande vattnet riktigt skulle *tränga in* och taga med sig allt ondt, har man »kastat sig i källan och tumlat sig» — man ville liksom *skrubba af sig* det onda. Häraf inse vi, huru man på två olika vägar kunde komma på tanken om *källan* såsom en hjälp mot sjukdomen, men hafva icke ännu fått svar på frågan: *hvarföre källan skulle rinna mot norr?*

Om vi nu särskildt fästa oss vid källan såsom ett reningsmedel, så är det ju godt och bra, att vattnet sköljer bort det onda från min kropp. Men naturmänniskan kände sig icke ens härmed tryggad, utan hon ville också, att det onda skulle komma *tillbaka på sin plats*. I Nordiska Museets folkloristiska samlingar har jag också funnit en anteckning af just samma innehåll nämligen: vill man bli fri från något ondt, har man att lägga det tillbaka på den plats, hvarifrån det kommit. Om vi nu tillämpa denna regel på vårt resonnemang om nordanvinden såsom öfverbringare af sjukdomen nordan ifrån, så blir ju slutsatsen denna: vi måste laga, att det onda ej blott blir frigjort och bortsköljdt från vår kropp, utan också skaffa det återresa till norr med någon god och tjänlig makt. Ett sätt hade väl då varit att låta sunnanvinden taga otyget med sig; jag har mig dock icke bekant, att denna åsigt någonstades gjort sig gällande. Men visshet ägde man om, att *källan* var en lifbringande, god makt, och då var det ju onekligen ganska fyndigt att låta samma makt icke endast göra mig ren från det onda utan med detsamma föra det bort med sig till den trakt, hvarifrån det kommit. Däraf torde framgå, hvarföre man valde en källa som rann åt norr.

Vi äga i visst hänseende, ehuru förändligad, en allmänt känd analogi till detta i judafolkets kulthandlingar. Jag menar naturligtvis »syndabocken». Schück har skrivit en uppsats därom (införd i »Ur gamla papper», åttonde serien) och anför åtskilliga andra ana-



logier, dock icke den som erbjuder sig med våra trefaldighetskällor. Det kan likväl hafva sitt intresse att påpeka äfven denna.

Vi erinra oss ur denna ritual, att af tvänne bockar den ene efter lottdragning offrades åt Jehova, under det att den andre, sedan öfversteprästen lagt alla Israels barns missgärningar på honom, »släpptes fri ut till Asasel i öknen». Asasel var ett namn på den onde anden, upphofvet till all synd och nöd och död i världen. Där han bodde, ödelades lifvet — där blef en öken, motsatsen till »landet som flöt med mjölk och honung». För våra förfäder låg dödslandet, ödeslandet, det ondas hem där borta i norr, där snön somligstädes aldrig smälte. Om vi ville frigöra oss från det onda, måste det föras tillbaka till sitt urhem: källan som »rann åt norr», gjorde det åt våra förfäder; bocken bar syndens elände ut till Asasel i öknen. — Här finnas alltså åtskilliga analoga moment.

Emellertid är det uppenbart, att denna förklaring till trefaldighetskällornas lopp egentligen lämpar sig såsom svar på frågan: hvarför *två* sig den sjuka i en källa, som rinner åt norr, men icke såsom svar på, hvarför man *dricker* af henne. — Det otillfredsställande i den angifna förklaringsgrunden försvinner dock genast, ifall tvagningen i källans vatten kan uppvisas vara det väsentliga och primära, hvilket icke kan ersättas genom drickandet.

Den icke blott äldsta utan mest karaktäristiska skildringen af tillvägagåendet vid trefaldighetskällor är bland de i vår uppsats anförda ovedersägligt Uppsala domkapitels protokoll af år 1643. Vi vilja dock icke till förmån för vår mening om tvagningen som det väsentliga framhålla detta aktstyckes totala *tystnad* beträffande drickningen, hvaraf man skulle draga slutsatsen, att denna vore ett senare tillkommet moment, ingalunda. Ty förvisso nämnes endast badandet i källan, emedan detta var något för sedligheten sårande och påtagligen en kvarlefva från Frö-kulten. Hade det endast varit fråga om ett vidskepligt vattendrickande, under det att tvagningen såsom något mindre viktigt af det förstnämnda kunnat ersättas, så hade nog icke de kyrkliga och världsliga myndigheterna insatt hela sin kraft på oväsendets afskaffande. Men nu var det nog så, att kroppens tvåande i vattnet var något väsentligt, ja, det väsentliga,



från hvilket man icke ville, icke kunde afstå. Därföre, när dels öfverheten ingrep, dels det anstötliga i handlingen klarare blef medvetet, fann man på att hemta vattnet upp i skogsbacken bredvid källan, där under vänners skydd utföra tvagningen och låta vattnet rinna ned i dalen. Nästa steg var att föra hem af vattnet för sina sjukas tvående. Då var emellertid tvagningen alldeles frigjord från själfva källan.

Jag kan icke med något historiskt faktum bevisa, att drickandet ur trefaldighetskällorna är något senare tillkommet än tvåendet, men visserligen synes det sistnämnda hafva ansetts som något viktigare och väsentligare, emedan man aldrig gjorde *den saken* »för sneda skor», men just för den sakens skull underkastade sig mångfaldiga obehag. Nog har man i senare tider *druckit* på skrockfullt sätt ur många andra källor, men aldrig har jag förnummit, att man i vidskepligt syfte *badat* sig i några andra källor än dessa, som flyta åt norr.

Då jag *dricker* ur en källa, och detta är det väsentliga, behöfver jag väl — i allmänhet taladt — icke tänka på, *hvarthän* den källan tager vägen; naturligare vore att då fråga efter, *hvarifrån* den källan kommit, om hon kommit från ett med järn, salt eller annat ämne bemängdt jordlager o. s. v. för att jag må veta, hvilken kraft hon kan tillföra min kropp. Samma vore förhållandet, ifall jag ansåge, att vattnets själfva beröring med kroppen vore det viktiga; då frågade jag: hurudant är det, *hvarifrån* kommer det? Men när man nu aldrig vid en trefaldighetskälla gör dylika frågor, utan i stället endast tänker på, *hvarthän* hon rinner, så beror detta på, att jag icke vill *hafva någonting af källan*, utan *skicka någonting med henne*, ja, så bevisar detta ovedersägligen, att tvagningen är både det väsentliga och primära vid denna källkult.

Föreställningen om drickandets hälsobringande verkningar, sådan jag förut i denna uppsats skildrat den vid trefaldighetskällorna, måste således vara senare uppkommen, jag menar senare omsatt i handling vid åtminstone *dessa* källor.